

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN TAPMACALARININ LİŖQVİSTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 5706.01– Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Arif Sədrəddin oğlu Kazımov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor

_____ **Buludxan Əziz oğlu Xəlilov**

Rəsmi opponentlər:

_____ filologiya elmləri doktoru, professor

_____ filologiya elmləri doktoru, professor

_____ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın müxbir üzvü

_____ **Əbülfəz Aman oğlu Quliyev**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

_____ **İman Zeynalabdın oğlu Cəfərov**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

_____ **Akif Kazım oğlu İmanov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi – Azərbaycan xalq tapmacalarının əhatə dairəsi, linqvistik tutumu, obrazlı şəkildə ifadə etsək, əzəmətli bir muzeyi xatırladır. Amma bu muzeyin eksponatları xüsusi mühafizə altında qorunan əşyalar deyil, xalqımızın canlı danışığı dili, ümumişlək leksikası, köhnəlmiş söz və ifadələr, müxtəlif dillərə məxsus alınma sözlər, dialekt səciyyəli məhəlli sözlərdən və s. ibarətdir. Məhz bu cəhətdən tapmacalar xalqımızın dil tarixini, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək baxımından qiymətli və ədəbi mənbə rolunu oynayır.

Bu aspektdən yanaşdıqda, digər folklor nümunələri kimi tapmacaların linqvistik mahiyyətini “üzə çıxarmaq” müasir dövr üçün mühüm aktualıq kəsb etməsi inkarolunmaz faktdır. Linqvistik aspektdə tapmacaların sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi mövzunun aktuallığı kimi səciyyələndirilə bilər.

Dünya dilçiliyində, eləcə də türkologiyada A.Alimov¹, H.Lavonen², K.Meredov³, F.Nadrşina⁴, B.Mitrofanova⁵ və başqalarının əsərlərində tapmacaların elmi-filoloji araşdırılması üzrə xeyli tədqiqat işləri olsa da, onların çoxu ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır.Yalnız qazax alimi J.Adambayevanın bu mövzuda apardığı tədqiqat işində az-çox tapmacaların

---

¹ Алимов, А Каракалпакские народные сказки: / Автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Нукус, 1979 – 30 с.

² Лавонен, Н.А. Карельская народная загадка / Н.А. Лавонен. – Ленинград: Наука, – 1977.– 135 с.

³ Мередов, К. Тема труда в туркменском народном творчестве: / Автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Ашхабад, 1973 – 15 с.

⁴Надршина, Ф.А. Афористические жанры башкирского фольклора (пословицы, загадки): / Автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Уфа, 1971 – 42 с.

⁵ Митрофанова, В.В. Современное состояние русских народных загадок. / В.В. Митрофанова. – Москва: Наука, – 1990.– 326 с.

linqvistik xüsusiyyətlərinə toxunulmuşdur⁶.

Dilçiliyimizdə Azərbaycan tapmacalarının leksik və sintaktik xüsusiyyətləri haqqında G. Axundova⁷ monoqrafiya, Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların linqvistik təhlili mövzusunda E. Əliyeva isə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasını yazmışdır⁸. Bu əsərlərdə Azərbaycan tapmacalarının linqvistik xüsusiyyətləri araşdırılmış, lakin tapmacalarımızın fonetik və üslubi cəhətləri kənarında qalmışdır.

Məlumdur ki, fonetik və üslubi araşdırmalar dilin fonetik, leksik və qrammatik laylarında təzahür edən spesifik nitq hadisələrini üzə çıxarmağa və bu əsasda dilin bütün sferalarında ifadə imkanlarının həddlərini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bu baxımdan Azərbaycan tapmacalarının linqvistik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Tapmacalarımızın linqvistik xüsusiyyətlərinin sistemli öyrənilməsi Azərbaycan dili və dilçiliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Linqvistik aspektdə Azərbaycan tapmacalarının araşdırılması dilçiliyin bir sıra bölmələrini əhatə etdiyindən onun öyrənilməsi, dildaxili əlaqələri tam şəkildə meydana çıxarmaq, ədəbi dil qanunauyğunluqlarını, normaların mahiyyətini, hətta sərhəddini müəyyənləşdirmək baxımından faydalıdır.

Dilin və xalqın tarixinin elə mərhələləri də vardır ki, bunlar müxtəlif səbəblər üzündən yazılı mənbələrdə əks oluna bilməmişdir. Ancaq belə səhifələr tarixin qaranlığında izsiz, əlamətsiz yox olub getmir, onların müəyyən hissəsi xalq təfəkküründə, folklor nümunələrində, o cümlədən tapmacalarımızın dilində yaşamaqdadır. Tapmacalar həm də dilimizin fonetik, leksik, qrammatik və s.

---

⁶ Адамбаева, Ж.Д. Литературно-стилистические и языковые особенности казахских загадок: / Автореферат диссертации кандидата филологических наук / Алма-Ата 1996. – с. 25.

⁷ Axundova, G. İ. Azərbaycan xalq tapmacalarının leksik və sintaktik xüsusiyyətləri. / G.İ Axundova – Bakı: Elm və təhsil, - 2014. - 191s.

⁸ Əliyeva, E. Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların linqvistik təhlili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. — Naxçıvan, 2011.— 144 s.

səviyyələrdə inkişafını izləmək baxımından geniş dil faktlarına malikdir. Tapmacaların linqvistik aspektdə analizi məhz bu dil faktlarının araşdırılıb ortaya çıxarılması üçün çox gərəklidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Əsas məqsəd müxtəlif zaman kəsiyində Azərbaycan xalq tapmacalarının dilində baş vermiş dəyişiklikləri, həm də tapmacalarımızın inkişaf dinamikasını təyin etməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- tapmacaların ümumi linqvistik tipologiyasını təqdim etmək;
- tapmacaların fonetik, leksik-semantik, üslubi planda təsvirini təqdim etmək;
- tapmacaların linqvistik və konseptual spesifikasiyasını nəzərə almaqla tədqiq edilən dilin materiallarını sistemləşdirmək.

Müxtəlif dövrlərdə toplanaraq tərtib olunmuş və sonradan yazıya alınmış Azərbaycan xalq tapmacalarının dilində mövcud olan fonetik, leksik və qrammatik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətlərini, imkanlarını araşdıraraq müasir ədəbi dillə oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaq, o cümlədən digər türk dilləri ilə müqayisəli paralelliyi müəyyən etmək tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifəsini təşkil edir.

Tədqiqatın metodları: Dissertasiya işinin yazılmasında təsviri və tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın əsas müddələri:

1. Müxtəlif dövrlərdə toplanaraq tərtib olunmuş tapmacalarımızın hər birinə fərdi yanaşaraq fonoloji-akustik və linqvistik aspektdə tədqiqata cəlb etmək;

2. Səslərin dəyişmə istiqamətlərinin (səs uyğunluqlarının) əmələ gəlməsinə təkan verən başlıca amilləri müəyyən etmək;

3. İşlənmə dairəsinə görə söz qrupları üzrə tapmacaların təsnifini verərək bu istiqamətdə təhlil və ümumiləşdirmələr aparmaq və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan xalq tapmacalarının fonetik və leksik sistemində özünü göstərən başlıca xüsusiyyətlər müxtəlif fonetik hadisələrin paralelliyi, arxaizmlər və müxtəlif innovativ yanaşmalar tədqiqatın elmi yeniliklərindəndir.

Tapmacalarımızın fonetikasında belə hadisələr, bir tərəfdən, pratürk və qədim türk əlamətlərinin saxlanması ilə, digər tərəfdən isə dilin ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsi, xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş müxtəlif etnosların dil vahidlərinin paralel işlənməsi ilə izah oluna bilər.

Azərbaycan tapmacalarının fonetikasında müxtəlif dillərin səs sistemlərinin uzunsürən qarşılıqlı təsiri nəticəsində bəzi meyillər meydana çıxmışdır. Tədqiqat işində bunlar barədə söylənilənləri də ilkinliyinə görə yenilik hesab etmək olar. Müasir Azərbaycan dili tarixən üç əsas ləhcənin (cənub, qərb, şimal-şərq) qovuşması nəticəsində formalaşmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda irəli sürülən məsələlər tapmacalarla yanaşı, digər folklor örnəklərinin araşdırılmasında, onların fonetik (fonetik hadisələr müstəvisində), leksik-semantik, üslubi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində tətbiq edilə bilər. Bu cəhətlər tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətinin olduğunu göstərir.

Tədqiqatın nəticələrindən geniş oxucu kütləsi, ali məktəblərin filologiya fakültəsinin tələbələri istifadə edə bilərlər. Həmçinin ali və orta məktəblər üçün hazırlanan dərslik və metodik vəsaitlərdə istifadə oluna bilər.

Dissertasiya Azərbaycan xalq tapmacalarının dilində işlənmiş sözlərin linqvistik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Əsər, eyni zamanda, dilimizin tarixi dialektologiyasını, tarixi qrammatikasını daha da təkmilləşdirmək işinə, etimoloji və məhəlli lüğətlərin hazırlanmasına, həmçinin dilçilik elmində bəzi mübahisəli problemlərin həllinə yaxından kömək edən qiymətli material verir.

Aprobasiyası və tətbiqi: Təqdim olunan dissertasiya 2016-2018-ci illərdə yazılmışdır. Dissertasiyanın mövzusu 26 oktyabr 2016-cı ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Elmi Şurasında təsdiqlənmiş, həmçinin Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şurada (17 fevral 2016-cı ildə) qeydə alınmışdır. İş Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri

dissertantın nəşr olunmuş 2 vəsait və ayrı-ayrı toplularda dərc edilmiş 12 məqaləsində öz əksini tapmışdır. Dissertant Bakı Slavyan Universitetində “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda keçirilən IX Beynəlxalq elmi konfransda (3-4 may 2018-ci il) mövzu ilə bağlı məruzə etmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə, I fəsil 53 səhifə, II fəsil 75 səhifə, III fəsil 33 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 12 səhifə. Ümumi həcmi 184 səhifə – 221, 938 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

I fəsil “**Azərbaycan tapmacalarının fonetik xüsusiyyətləri (fonetik hadisələr müstəvisində)**” adlanır. Bu fəsil üç paragrafdan ibarətdir. Onların hər birində problemin ayrı-ayrı məsələləri elmi baxımdan təhlil süzgəcindən keçilir. “**1.1. Azərbaycan tapmacalarının dilində sait səslərin əvəzlənməsində müşahidə olunan fonetik xüsusiyyətlər**” adlanan ilk paragrafda müxtəlif səpkili sait səslərin bir-biri ilə əvəzlənməsi məsələlərindən bəhs olunur. Həmin bölmədə türkoloq A.M.Şerbakın qeyd xarakterli belə bir fikri verilmişdir: “*Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, türk*

*dillərində bütün sait səslərin bir-birinə keçməsi mövcuddur*⁹. Həmin fikrə Azərbaycan dilçi alimlərindən F.Cəlilovun münasibəti də burada öz əksini tapmışdır¹⁰. Təbii ki, A.M.Şerbakın bu təxmini mülahizəsi ilə razılaşmaq olmaz, çünki Azərbaycan dilində hər cür sait əvəzlənmələri mümkün deyildir, sait səslərin hər biri özlüyündə bir-birindən fərqli əlamətlərə malikdir. Birinci paragrafda canlı danışmaq dilini özündə əks etdirən milli tapmacalarımızda mümkün sait keçidləri (əvəzlənmələri) və həmin keçidlərin istiqaməti qruplaşdırılmışdır. Həmçinin tipoloji baxımdan özünü doğruldan sait səslərin tapmacalarda əvəzlənmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. Azərbaycan tapmacalarının dilində açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi;
2. Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi;
3. Qalın saitlərin incə saitlərlə əvəzlənməsi;
4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi
5. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi və.s

“1.1.1 Azərbaycan tapmacalarının dilində açıq saitlərin qapalı saitlərlə fonematik əvəzlənməsi” paragrafında (a>ı; ı>i; a>i; ə>i; ə>ü; o>u; o>ı) fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs olunarkən sait əvəzlənmələrinin yaranma səbəbləri göstərilmiş, hər birinə dair tapmaca nümunələri verilmişdir. Eyni zamanda, burada Azərbaycan dilindəki sait əvəzlənmələrinin digər türk dilləri ilə müqayisəsi də öz əksini tapmışdır. Həmin sait əvəzlənmələrinin dilimizə məxsus şifahi və yazılı əbədi nümunələrdə təzahürü konkret bədii materiallar əsasında şərh olunmuşdur. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə məxsus olan sözlərdə həmin sait əvəzlənmələrinin işlənmə məqamlarına da toxunulmuşdur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün milli tapmacalarımızın dilində açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsinə dair nümunələrə diqqət yetirək:

---

⁹ Щербак, А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков / А.М.Щербак. – Ленинград: Наука,– 1970. – с. 17.

¹⁰ Cəlilov, F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.Cəlilov.– Bakı: Maarif, – 1988.– s. 53.

a>ı əvəzlənməsi: a səsinin ı səsi ilə əvəzlənməsi tapmacalarımızın dilində, əsasən, söz ortasında və sonunda daha çox nəzərə çarpır. Əvəzlənmənin yaranması saitlə bitən sözlərdən sonra y səsi ilə başlanan şkilçilər gəldikdə özünü göstərir. Belə ki, y səsinin təsiri altında açıq sait (a) qapalı saitlə (ı) əvəzlənir. Həmin əvəzlənməyə uyğun tapmaca nümunələri:

Palıd ağacının parası,

İçinin taraşı,

Onu *tanımıyan*

Şeytan balası (saz)

Beş-beş anası,

Beş-beş balası,

Onu *tapbıyan*

Çəpəl balası (əl və barmaqlar)

Yaxud:

Bizim evdə bir kişi var, balalarını başına yığıb zırhazır *ağlıyır* (samovar)¹¹

Məlumdur ki, orta əsrlər Azərbaycan dili dialektlərinin bir çox fonetik xüsusiyyətləri yazılı abidələrdə əks olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dili dialektlərində özünü göstərən bəzi fonetik xüsusiyyətlər orta əsrlərə aid poeziya nümunələrində daha aydın görünür. Bu, bir tərəfdən, vəzn və qafiyənin tələbinə görədir, digər tərəfdən dialekt-danışıq formalarından istifadə olunmasının nəticəsidir.

A saitinin ı saiti ilə əvəzlənməsinə İ.Nəsiminin əsərlərində də təsadüf olunur. Məs.:

Qismət Nəsimi *olmiyacaq* yarə kim erer,

Zəval irmiyə bu dil mülkinə,

Rəfiq *olmiyacaq* şeytanə mən¹².

A səsinin ı səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinin izlərini digər türk dillərində də görə bilərik. Belə ki, Azərbaycan dilində sözün ilk

---

¹¹ Xulufu, V. Tapmacalar / V.Xulufu.— Bakı: Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin nəşriyyatı, — 1928.— s.26; 35

¹² Nəsimi,İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Nəsimi.— Bakı: Azərnəşr, — 1968.— s. 537

hecasında a səsinə yakut, tuva və çuvaş dillərində ı səsi uyğun gəlir. Məs: *tuva dilində tırt, çıt, “yat”, xırın “qarın”, kilin “qalın”, yakut dilində sıt “yat”, ıy “ay”, ıl “al”, çuvaş dilində pıl “bal”, tımar “damar və s*¹³.

Bu əvəzlənmə hadisəsinə Azərbaycan dilinin cənub, şimal-şərq və qərb dialekt və şivələrinə məxsus tələffüzdə də tez-tez rast gəlinir.

I fəslin **“1.2 Azərbaycan tapmacalarının dilində samit səslərin əvəzlənməsində müşahidə olunan fonetik hadisələr”** paragrafında tapmacalarımızın dilində samit səslərin əvəzlənməsində müşahidə olunan fonetik-akustik xüsusiyyətlər araşdırılır. Qeyd edək ki, tapmacalarımızın dilində rast gəlinən samit səs əvəzlənmələri kəmiyyət və keyfiyyətinə görə müasir ədəbi dildən və dialektlərdən bir o qədər də fərqlənir.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində cingiltili samitlərin hamısı müəyyən fonotaktik mövqedə qarşılaşır. Bu hadisədən yalnız sonor samitlər kənarında qalır. Azərbaycan tapmacalarının dilində sözünü, sözortası və sözsönu mövqelərdə özünü göstərən qarlaşma hadisəsi fonetik qanun səviyyəsində fəaliyyət göstərir. Azərbaycan tapmacalarının dilində bu əvəzlənmələr b>p; v>f; z>s; ç>c; k>k'; q>k; ğ>k istiqamətlərini əhatə edir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində qarlaşma hadisəsinin qaynağı pratürk dövrünə aiddir. Bu barədə F.Cəlilovun fikri diqqəti cəlb edir: *“Qrammatik baxımdan qədim türk runik əlifbasındakı bəzi kar samitlərin işarəsi müvafiq cingiltili samit işarəsindən törəmişdir”*¹⁴. Fikrimizcə, bu da qarlaşma prosesinin işarəsinin hələ əlifbanın yarandığı dövrdən mövcud olduğunu göstərir.

Sözsönu qarlaşma Azərbaycan tapmacalarının dilində olduğu kimi bütün türk dillərində də özünü göstərdiyi halda, həmçinin sözünü mövqedə qarlaşma türk dillərini bir-birindən fərqləndirən

---

¹³ Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev.— Bakı: Azərtədrisnəşr,— 1968.— s. 50

¹⁴ Cəlilov, F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.Cəlilov.— Bakı: Maarif,— 1988.— s. 53.

əlamət kimi də çıxış edir. Sözlüyü karlaşma Azərbaycan dilində, onun yazılı mənbələrində, o cümlədən tapmacaların dilində müəyyən iz buraxmışdır.

I fəslin ikinci paragrafı isə iki yarımparaqraftan ibarətdir. **“1.2.3 Novlaşma və kipləşmə hadisəsi”** adlı yarımparaqrafta tapmacalarımızın dilində mövcud olan novlaşma və kipləşmə hadisələri araşdırılır. Adı çəkilən hadisələri bir paragraf altında verməyimiz təsadüfi hal hesab olunmamalıdır. Çünki Azərbaycan tapmacalarının dilində novlaşma hadisəsi məhz saitlərdə kipləşmə mərhələsinin aradan götürülməsi ilə baş verir. Yarımparaqrafta kipləşmədən fərqli olaraq, novlaşma daha geniş təhlilə cəlb edilir, tam və natamam (yarımçıq) növləri tapmaca nümunələri əsasında tədqiq olunur.

Fəslin **“1.2.4. Azərbaycan tapmacalarının dilində fonetik hadisə və qanunlar. Uyuşma(assimilyasiya hadisəsi)”** paragrafında isə Azərbaycan tapmacalarının dilində özünü göstərən fonetik hadisə və qanunlar əsasən, samit səslər müstəvisində araşdırılır. Bilədiyimiz kimi, danışq dilinə xas olan fonetik hadisələr (uyuşma, proteza, eleziya, dissimilyasiya, metateza) tapmacalarımızın dilində daha çox yayılmışdır. Yarımparaqraflarda hər bir fonetik hadisə və onların növ və tipləri tapmaca nümunələri əsasında ətraflı tədqiq olunur.

I fəsilə söylənilənlərdən belə bir **nəticə** çıxarmaq olar ki, Azərbaycan tapmacalarının dili qarışıq tiplidir, burada həm dialekt, həm də ümumxalq danışq dilinin elementləri qorunub saxlanılır. Ona görə də funksional dil spesifikasiyası ilə əlaqədar olaraq xalq dilinin məhsulu olan tapmacalarımızda çoxşaxəli və zəngin fonetik hadisə və qanunauyğunluqların mövcudluğu optimal və məhsuldar bir səviyyədədir.

Tədqiqatın ikinci fəslı **“Azərbaycan tapmacalarının leksik-semantik xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəsil beş paragrafdan ibarətdir. **“2.1 Azərbaycan xalq tapmacalarının dilində işlənmiş alınma sözlər”** adlı ilk yarımparaqrafta tapmacalarımızın dilində mövcud olan leksik alınmalar araşdırılır. Burada müxtəlif zaman kəsiyində və müxtəlif münasibətlər zəminində müasir Azərbaycan ədəbi dilinə, o

cümlədən tapmacalarımızın dilinə daxil olmuş leksik alınmalardan bəhs edilir. Məlum məsələdir ki, dilimizə alınma sözlər iki yolla daxil olmuşdur: mənbə dili (birbaşa) və yaxud başqa dillərin vasitəsilə (dolayı) yolla. Azərbaycan xalq tapmacalarının dilində işlənən alınmaların böyük qismi ərəb - fars mənşəli, digər qismi isə türk və rus dili vasitəsilə Avropa mənşəli sözlərdir.

“ Tapmacaların dilində işlənən ərəb mənşəli alınmalar”yarımparaqrafında Azərbaycan dilində xüsusi çəkiyə malik olan ərəb mənşəli alınmaların işlənmə məqamından, etimoloji mahiyyətindən, ilkin variantından fərqli fonetik dəyişmələrinin təsvirindən bəhs olunur. Məlumdur ki, buna Azərbaycanda islamın qəbul olunması, Quranın yalnız ərəb dilində oxunması, nəhayət islam dininə əsaslanaraq elm və mədəniyyətə diqqət göstərilməsi ərəb dilinin hegemon mövqeyə keçməsi səbəb olmuşdur. Nəticədə ərəb və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı əlaqələri güclənmişdir. Ərəb dilinin ikinci təsir xətti məhz fars dili vasitəsilə olmuşdur. Yarımparaqrafda milli tapmacalarımızın dilində ən çox işlənmiş 20-ə yaxın ərəb mənşəli sözlərin leksik- semantik xüsusiyyəti araşdırılır.

“ Tapmacaların dilində işlənən fars mənşəli leksik alınmalar” yarımparaqrafında isə fars mənşəli sözlərin işlənmə spesifikasiyasına toxunulur. Yarımparaqrafda fars mənşəli sözlərin dilimizdə işlədilməsi tarixi ilə bağlı dilçiliyimizdə mövcud olan mübahisəli fikirlərə də münasibət bildirilir. Çünki Azərbaycan dilində fars mənşəli alınmaları problemlərinə toxunan tədqiqatçıların fikrincə, bilavasitə XIII-XIV əsrlərdən, yəni ərəb dilinin getdikcə öz nüfuzunu itirməsindən sonra fars dilinin Qafqazda bünövrəsi qoyulmuşdur. Belə ki, XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq istər Orta Asiyada, istərsə də Qafqazda ərəb dili sıxışdırılmış və bunun yerini fars dili tutmağa başlamışdır. Bu zaman fars dili, bir tərəfdən, başqa dillərə təsir etmiş, digər tərəfdən ərəb sözlərinin daha geniş yayılmasına imkan yaratmışdır. Yarımparaqrafda həmin mülahizələrə münasibət bildirməklə yanaşı, 30-a yaxın fars mənşəli sözün tapmacalarımızın dilində işlənmə məqamlarının müqayisəli təhlili

verilir. Fəslin digər yarımparaqraflarında ardıcıl olaraq digər xalqlara mənsub sözlərin tapmacalarımızın dilində işlənməsi məsələlərinə toxunulur.

Türkoloq F.Ağasıoğlunun sözləri ilə desək, *dilin lüğət fondu öz qapısını qonşu xalqın sözləri üçün həmişə açıq saxlayır. Lakin bu açıq qapıdan o sözlər keçə bilir ki, onlara ehtiyac olur*¹⁵.

Leksik alınmaları dilimizdə işləklik dairəsinə və yayılma arealına görə müxtəlif cür qruplaşdırmaq olar. Tapmaca nümunələrində işlənmiş alınma sözlərin leksik-semantik mənası, etimoloji çarları və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənmə məqamları üzrə təhlillər geniş dil faktlarının üzə çıxarılmasına yardımçı olur.

Fəslin **“2.1.1 Tapmacaların dilində işlənmiş köhnəlmiş(arxaik) sözlər”** paraqrafında arxaik sözlərin işlənmə dairəsinin spesifik xüsusiyyətləri araşdırılır. Məlumdur ki, Azərbaycan tapmacalarının leksikasının mühüm hissəsini arxaik sözlər təşkil edir. Tapmacaların dilindəki arxaik sözlərin bir qismi daha öncə Azərbaycan yazılı abidələrində işlənmiş, sonralar isə ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Həmin sözlərin bir hissəsi folklor örnəklərində, o cümlədən tapmacalarımızın dilində hələ də qalmaqdadır. Fikrimizcə, müəyyən bir sözün yazılı abidələrdə işlənməsi həmin sözün qədimliyinə, tapmacalarımızın dilində işlənməsi isə bu sözün tarixən Azərbaycan dilinə mənsub olmasına dəlalət edir. Bu yarımparaqrafda tapmaca nümunələrinə əsasən, arxaik sözlər seçilmiş, qədim türk lüğətlərində və yazılı abidələrin dilində işlənmə məqamları, leksik-semantik layları araşdırılmışdır.

Fəslin **“2.1.2. Tapmacaların dilində işlənmiş dialekt sözlər”** paraqrafında isə Azərbaycan tapmacalarının dilində işlənmiş dialekt sözlərindən bəhs edilir. Qeyd edək ki, Azərbaycan danışıq dili dialekt və şivələr sistemindən ibarətdir. Sadə danışıq dili əsasında qurulmuş Azərbaycan tapmacaları həm fonetik, həm də lüğət tərkibi baxımından ümumxalq dili əsasında formalaşmış ədəbi dildən fərqli

---

¹⁵ Ağasıoğlu, F. Azər xalqı (seçmə yazılar) / F.Ağasıoğlu. – II nəşr. – Bakı: Ağrıdağ, – 2014. – s. 217.

bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Məhz bu xüsusiyyətlər özünü yazıda nisbətən az, tələffüzdə isə daha çox göstərir. A.Axundovun bu barədə mövqeyi belədir: “... hər bir dil öz tələffüz qaydalarına görə müəyyən bir dialekt və ya şivəyə əsaslanır. Belə bir mühüm ictimai vəzifə daşıyan dialekt və ya şivənin müəyyənləşdirilməsi isə linqvistik şərtlərdən daha çox dialekt və şivənin ictimai, iqtisadi, siyasi, mədəni həyatda oynadığı roldan asılı olur”¹⁶.

Bu baxımdan tapmacalarımızın dilində şərhli və izahı aktualıq kəsb edən dialekt və şivə sözləri məqsədəuyğun şəkildə seçilərək hansı anlamlarda işlənmə spesifikasiyası xüsusi olaraq araşdırılır.

Məsələn:

Mırıq – dişsiz, dişi tökülmüş.

O nədi ki, əyri ayaq, çəpbel qulaq

*Dodağı mırıq, ağzı cırıq (dovşan)*¹⁷.

“Mırıq” sözü Azərbaycan dialekt və şivələrində müxtəlif mənalarda işlənməkdədir. 1. *Çapıq (Qazax, Tovuz, Şəmkir)*; 2. *Dişsiz, dişi tökülmüş (Gəncə)*, - *Yazığın dodağı bərk yaralanıf, mırıq olajax (Qazax)*¹⁸.

Güman ki, vaxtilə “mırıq” sözü “yırtıq” sözü ilə yaxınmənalı olub. İndi əvvəlki mənadan uzaqlaşıb ön dişlərin düşməsi və çürüməsi ilə bağlı işlədilir. Tapmacada dovşanın zahiri əlamətləri qabardılmışdır.

Güman ki, nümunədə “dodağı mırıq” deyimi düzgün deyil. Yəqin ki, toplayıcı və ya söyləyənin diqqətsizliyi üzündən “dişləri mırıq” fikri təhrif edilmişdir.

Paraqrafta Azərbaycan tapmaca nümunələri əsasında 30-a yaxın dialekt və şivə sözlərinin işlənmə məqamları araşdırılmışdır.

Fəslin dördüncü paraqrafı **“2.1.3.Tapmacaların dilində işlənmiş təqlidi sözlər”** adlanır. Əvvəllər türkologiyada belə bir fikir formalaşmışdı ki, təqlidi sözlər nitq hissələrindən fərqli olaraq

---

¹⁶ Axundov, A. Azərbaycan dilinin fonetikasi / A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1984.– s. 15-16.

¹⁷ Seyidov, N. Tapmacalar / N.Seyidov.– Bakı: Şərq-Qərb,– 2004.– s. 77

¹⁸ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (A-Z) / - Bakı: Şərq-Qərb, -2007.– s. 356.

fonetik, morfoloji və semantik-sintaktik xüsusiyyətlərdən xaric leksik-qrammatik bir kateqoriyadır. Lakin bir çox müəlliflər kimi M.Adilov da “Azərbaycan dilində təqlidi sözlər” əsərində həmin mülahizəni inkar etmişdir: “... *artıq türkologiyada bu sözlərin müstəqil nitq hissəsi olduğu fikri sabitləşmişdir və heç bir etiraz doğurmur*”¹⁹.

Dissertasiyada Azərbaycan tapmacalarının dilindəki yalnız təqlidi sözlərin mühüm tərkibi hissəsi olan səs təqlidi, təsviri və obrazlı sözlər bədii nümunələr əsasında araşdırılır.

Tədqiqatda təqlidi sözlərin mühüm tərkib hissələri haqqında ayrıca bəhs olunur.

Tapmacaların dilində təqlidi sözlərin işlənmə dairəsi geniş olmaqla, bir sıra fərqli cəhətlərə malikdir. Məlum məsələdir ki, səs təqlidi ilə yaranan sözlərdən fərqli olaraq obrazlı sözlərdən çox nadir hallarda feillər əmələ gəlir. Buna səbəb odur ki, istər köməkçi feillər, istərsə də feil düzəldən leksik şəkilçilər obrazlı sözlərə qoşula bilmir. Çünki obrazlı sözlər, bir qayda olaraq, birləşdikləri feillərlə frazeoloji birləşmələr əmələ gətirir.

İşim-ışım işıldar,
İlan kimi xışıldar,
İlan deyil yarpaqdı,
Yatdığı yer torpaqdı (*kələm*)²⁰.

Nümunədə işlənmiş “*ışım-ışım işıldamaq*” ifadələri obrazlı söz təqlidləridir. Obrazlı söz təqlidlərindən fərqli olaraq təsviri təqlidlərdə hadisələrin aniliyi, başqa sözlə desək, qısa müddətdə baş verdiyi də öz əksini tapır:

*Taxçadan düşdü, tap elədi,
Gülsənəm onu hap elədi (sıçan və pişik)*²¹

Bu tapmaca nümunəsindən məlum olur ki, sıçanın taxçadan düşməsi ilə ani olaraq pişiyin onu (“hap” elədi) tutması (“içəri

---

¹⁹ Adilov, M. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər / M.Adilov. – Bakı: ADU, – 1979.– s. 65.

²⁰ Seyidov, N. Tapmacalar / N.Seyidov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004.– s. 34

²¹ Tapmacalar / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004.– s. 77

ötürməsi”, “udması”) qısa müddət ərzində baş vermiş hadisədir.

Yarımparaqrafda tapmacaların dilində işlənmiş səs təqlidi formaları ətraflı araşdırılır.

“2.1.4. Tapmacaların dilində işlənmiş “ gizli”(eyhamlı) nitqin təzahürü” paraqrafında qədim insanların gündəlik həyat tərzii, əmək prosesləri, onu əhatə edən təbiət hadisələri, habelə maddi vasitələrlə bağlı “gizli”(eyhamlı) nitqdən danışılır. Həmçinin bu paraqrafda milli tapmacalarımızla yanaşı, digər türk xalq tapmacalarında da eyni anlamda işlədilmiş eyhamlı nitqin təzahürü öz əksini tapır.

Tədqiqatın üçüncü fəslə **“Azərbaycan tapmacalarının üslubi xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəsil üç paraqraf və on dörd yarımparaqraftan ibarətdir. **“3.1 Azərbaycan tapmacalarının fonetik səviyyədə obrazlılığının təzahürü”** adlı ilk paraqrafında Azərbaycan tapmacalarının fonetik səviyyədə obrazlılığının təzahür xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Doğrudur, tapmacaların leksik və sintaktik xüsusiyyətləri G.Axundova tərəfindən az-çox tədqiq olunsa da, onların fonetik-üslubi imkanları araşdırılmamışdır²².

Bu paraqraf həm də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan elmi- tədqiqat işləri ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Tapmacalarımızın dilində fonetik səviyyədə obrazlılığın təzahürü, əsasən, aşağıdakı ifadə vasitələrini əhatə edir; assonans, alliterasiya, leksik-morfoloji təkrarlar və s.

Fonetik-üslubi ifadə vasitələrindən biri assonansdır.”**3.1.1. Assonans”** paraqrafında poetik kateqoriyalar sırasında xüsusi yeri olan assonansın dilçilik ədəbiyyatında iki mühüm cəhəti göstərilir: eyni bir saitin təkrarlanması və eynicinsli saitlərin bir-birini izləməsi (ahəng qanunu). Poetik-üslubi keyfiyyətə malik olan assonans tapmacalarımızın dilinə xüsusi tərəvət, incə zövq, ritmlə yanaşı, ahəngdar melodiyanın ünsürlərini də bəxş edir.. Çünki tapmacalarımızın dili daha çox poetik şeir dili kimi xarakterizə

---

²² Axundова, Г. И. Лексические и синтаксические особенности азербайджанские народные загадки / Г.И.Ахундова. – Баку: Elm və təhsil, – 2014.– с. 195

olunur. Bu mənada fonetik obrazlılığın səciyyəvi cəhəti kimi tapmacalarımızın dili assonans üçün ən optimal tədqiqat obyektini rolunu oynayır. M.Hüseynovun qeyd etdiyi kimi, *“assonans və alliterasiyanın ritmik çalarlar sistemi şeir dilinin ecazkarlığının mühüm amilidir. Ritmli səs füsunkarlığı şeir mətninin (burada – A.K.) struktur quruluşuna estetik gözəllik verməklə bərabər, forma və məzmun gözəlliklərinin əsas mənbələrindən biridir”*²³. Bu baxımdan Azərbaycan tapmacalarının dilində assonansın hər iki mühüm cəhəti diqqəti cəlb edir. Məs:

Üçü bizə yağdı,

Üçü cənnət bağdı.

Üçü yağar gətirər,

*Üçü vurub dağıdır (ilin fəsilləri, 12 ay)*²⁴

Nümunədə eyni bir sait (‘‘ü’’-nün) 4 dəfə söz əvvəlində, 5 dəfə söz daxilində təkrarlanması tapmacanın poetik dilini qüvvətləndirmiş, məna tutumuna axıcılıq, həlimlik gətirmişdir. Vaxtilə rus folklorşünası V.V.Mitrofanova tapmacada assonansın rolunu belə qiymətləndirmişdir: *“Bəzən tapmacada elə səs təkrarları olur ki, sözün daxili mənası həmin təkrarın hesabına aydınlaşır”*²⁵.

Dissertasiyanın **“3.1.2.Alliterasiya”** paragrafında alliterasiyanın üslubi imkanları və məna çalarları araşdırılır. Eyni zamanda bu paragrafda tapmacalarımızın dilində ritmiklik yaradan vasitələrdən də bəhs edilir. Aydın ki, tapmacalarda əsas məqsəd qarşıdakı şəxsin məntiqi təfəkkürünü, intellektini yoxlamaq, sınaqdan keçirməkdir. Bu cəhətdən hər hansı varlığın mühüm əlamətlərinin sadalanması kifayətdir. Tapmacalarımız yalnız intellektual səviyyənin ölçülməsi ilə deyil, həm də obrazlı ifadə tərzilə səciyyələnir. Nümunələrə əsasən, demək olar ki, Azərbaycan tapmacalarının söz tərkibi güclü alliterasiya ilə müşayiət olunur. Belə ki, tapmacalarda ahəngdarlıq həm daxili bölgüdən alınan parçaların

---

²³ Hüseynov, M. Dil və poeziya / M.Hüseynov. – Bakı: Elm, – 2008.– s. 17

²⁴ Tapmacalar / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007.– s. 43

²⁵ Митрофанова, В. Современные состояния русских народных загадок / В.Митрофанова. – Москва: Наука,– 1990.– . 23

formal oxşarlığı, həm də alliterasiya ilə yaradılır. Daxili bölgüdə ahəngdarlığın yaranmasının bilavasitə səbəbkarı məhz alliterasiyadır.

Nəsrə olan tapmacalarımızda ahəngdarlığın formalaşmasına zəmin yaradan amillərdən biri də cümlə daxili bölgüdə ilk səslərin oxşarlığıdır. Məsələn: *Qara qul//qapılar gəzər. Qara köpək//qapıda yatar. Çəpər üstə//çal xoruz və s.* Bu tip tapmacalarda alliterasiya daha çox paralel konstruksiyalarda özünü göstərir. Bu paraqrafda tapmacalarda alliterasiyanın zəngin və rəngarəng formaları təhlilə cəlb olunur. Bu formalar yalnız obrazlılıq baxımından əhəmiyyət daşıyır, habelə mətnin ciddi dəyişməsinin qarşısını almaq, onu yarandığı şəkildə gələcəyə ötürmək üçün də xüsusi rol oynayır.

Fəslin üçüncü paraqrafı **“3.1.3. .Leksik-morfoloji təkrarlar”** adlanır. Bu paraqrafda isə fonetik-üslubi kateqoriyalardan biri olan leksik-morfoloji təkrarlardan bəhs olunur. Qeyd edək ki, təkrar dilin bütün qatlarına, fonetik səviyyədə sintaksisə qədər bütün dil vahidlərinə xasdır. Buna görə də dilçilikdə təkrar ümumdil hadisəsi kimi səciyyəvi xüsusiyyətə malikdir. Tapmacaların dilində təkrar xüsusi aktivliklə təzahür edir. Bu baxımdan bəzi tədqiqatçılar təkrarı bir üslubi fiqur kimi tapmacaların aparıcı xüsusiyyəti hesab etmişlər.

Fikrimizcə, *isim-ışım işıldamaq, par-par parıldamaq, zar-zar zarıldamaq* və s. kimi konstruksiyalardakı leksik-morfoloji təkrarlar dilə intensivlik, ekspressivlik verməklə yanaşı, həm də alliterasiya ritm yaradır.

Paraqrafda leksik-morfoloji təkrarların tapmacalarımızın dilindəki əhəmiyyəti və rolu geniş təsvir olunur. Fəslin **“3.2. Azərbaycan tapmacalarının leksik səviyyədə obrazlılığının təzahürü”** və **“3.3. Tapmacalarda obrazlılığın qrammatik səviyyədə təzahürü”** paraqraflarında Azərbaycan tapmacalarının leksik-qrammatik mahiyyət kəsb edən üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

“3.2.1. Frazeoloji vahidlər” paraqrafında milli tapmacalarımızın dilində müşahidə olunan frazeoloji vahidlərin zənginliyi araşdırılır. Əsasən, nəzm şəklində olan tapmacalarımızda misradaxili frazeoloji vahidlərin işlənmə məqamlarına daha çox təsadüf olunur. Paraqrafda bu səpkili tapmaca nümunələrinə daha

geniş yer verilir:

Qutu qutu içində
Qutu İsfahan içində,
İsfahana bir od düşdü,
Biz də onun içində(Güzgü)

“ **3.2.3. Təşbeh**” paraqrafında Azərbaycan tapmacalarının dilində ən geniş işlənmiş məcaz növlərindən biri olan təşbehlərin işlək məqamları araşdırılır. Belə ki tapmacalarımızın dilində təşbehlər təkcə sayı və intensivliyinə görə yox, həm də semantikasını və poetik siqlətinə əsasən, xeyli fərqlənir. Tapmacalarımızın dilində təşbehlərin mənbəyi bilavasitə insanla təbiətin müqayisəli təsvirinə söykənir. Bu baxımdan paraqrafda təbiətin insanla, yaxud da insanın təbiətlə müqayisəsini özlüyündə əks etdirən təşbeh nümunələrinin təzahürü əksini tapır.

“**3.2.4. Metafora**” paraqrafında isə öz rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən, spesifik üslubi-səciyyə daşıyan metaforaların üslubi çalarlarının mahiyyətindən bəhs olunur. Çünki tapmacaların əksəriyyəti metafora şəklində qurulmuş düşündürücü suallardan ibarətdir. Tapmacanın cavabını tapmaq üçün, ilk növbədə, nəzərdə tutulan metaforik fikri açmaq lazımdır. Azərbaycan tapmacalarının dilində tam xarici bənzərlik əsasında metaforanın ən sadə növləri yaranmışdır. Paraqrafda tapmaca nümunələri əsasında üslubi fiqur kimi metaforaların təsvirinə geniş yer verilir..

Tədqiqatdan əldə edilən elmi **nəticələri** belə ümumiləşdirmək olar:

1. Azərbaycan tapmacalarının dili mürəkkəb quruluşludur, burada həm dialekt, həm də ümumxalq canlı danışiq dilinin elementləri qorunub saxlanılmışdır. Lakin funksional dil spesifikasiyası ilə əlaqədar olaraq tapmacalarda, həmçinin özünəməxsus leksik və sintaktik qatlar da mühüm rol oynayır. Eyni zamanda tapmacalarımız müxtəlif çeşidli fonetik hadisələrlə də zəngindir. Həmin hadisələrin bir qismi (karlaşma, dodaqlanma, incələşmə və s.) keyfiyyət dəyişməsinə səbəb olursa, digər qismi də (səsdüşümü, səstartımı) kəmiyyət dəyişməsi ilə nəticələnir.

2. Tapmacalarımızın dilində fonetik hadisələrin yaranma səbəbi də müxtəlifdir, təkcə qənaət prinsipi (boşalma, bərkimə, əvəzlənmə və s.) kimi tendensiyaların mövcudluğu bir sıra fonetik hadisələrin törəməsinə imkan yaradır.

3. Azərbaycan tapmacalarının dilində mövcud olan fonetik hadisələrin əksəriyyəti öz növbəsində bir-birinə əks olan fonetik fərqləri də əhatə edir, məsələn: uyğunlaşma-fərqləşmə, kipləşmə-novlaşma, qalınlaşma-incələşmə və s. Müşahidələr göstərir ki, tapmacalarımızın dilində fonetik hadisələrin bəzisi çox, bəzisi isə az yayılmışdır.

4. Tapmacaların dilində söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisəsinin müşahidə olunması tarixən şəkilçilərin fonetik tərkibinin fonoloji mənaya malik olması və bir sıra dilxarici amillərlə bağlıdır.

5. Tapmacalarımızın dilində elə sözlər mövcuddur ki, onlar ya ədəbi dildə yoxdur, ya da ədəbi dildəki sözlərlə leksik-sinonimlik yaradır, ya da ədəbi dildəki sözlərdən fərqli yeni mənə çalarlarında işlənir.

6. Tapmacalarımızın əsas xüsusiyyətlərindən biri onlarda metaforik ifadə tərzindən geniş istifadə olunmasıdır. Gerçəkliyin obrazlı şəkildə əks olunmasının müxtəlif vasitələrindən biri olan metafora Azərbaycan folklorunun digər janrlarında işlənsə də, daha çox tapmacalarda üstünlük təşkil edir. Tapmacalar, əsasən, metafora şəklində qurulmuş düşündürücü suallardan ibarətdir.

7. Azərbaycan tapmacalarının leksik tərkibinin müəyyən hissəsini toponim və antroponimlər təşkil edir ki, onların işlədilməsi həm də ritmik quruluş, qafiyə, alliterasiya və s. ilə əlaqədardır.

8. Azərbaycan tapmacalarının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri odur ki, əgər ədəbi dildə bu və ya digər əşya müəyyən bir sözlə adlanırsa, onun ayrı-ayrı hissələri xüsusi ada malik deyilsə, tapmacalarda əksinə, həmin əşyanın ən kiçik hissəsinin belə adı var və onu ifadə edən sözlər mövcuddur.

9. Azərbaycan xalq tapmacalarının sintaktik quruluşu, həmçinin ümumxalq danışq dilinin normalarına yaxınlığı ilə səciyyəlidir.

10. Tapmacaların dilində işlənmiş fonetik hadisə və qanunauyğunluqlar və üslubi çalarlar dilin digər layları ilə, o cümlədən fonosemantika və morfonologiya ilə sıx əlaqədardır.

11. Tapmacaların konkret, lakonik, ifadəli olmasına xidmət edən çoxlu elliptik konstruksiyalar mövcuddur.

12. Azərbaycan tapmacaları üçün müxtəlif növ sintaktik təkrarlar səciyyəvidir ki, bu da onlara əlavə emosionallıq, ifadəlilik və üslubi çalarlar verir. Tapmacalarda spesifik üzvlənməyən cümlələr (standart ifadələr, tərkiblər) geniş şəkildə işlənir ki, onların tez-tez təsadüf olunması sırf janr xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

13. Tapmacada əsas məqsəd intellekti yoxlamaq olsa da, onların dili həm də obrazlı ifadə tərzii ilə səciyyələnir. Tapmacaları obrazlı şəkildə ifadə etmək uzun dövr ərzində formalaşmış ümumi yaradıcılıq tendensiyasından irəli gəlir.

14. Tapmacaların linqvistik əsasda tədqiqi janrın dil tariximiz üçün çox mötəbər bir mənbə olduğunu bir daha sübut edir.

Dissertasiya ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur.

1. Tapmacaların sirri (tapmacalar, açmacalar)/ – Bakı: Elm və təhsil, – 2017.– 64 s.

2. Sirli-sehrli tapmacalar (tapmacaların dilində işlənmiş bəzi sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri)/ – Bakı: Elm və təhsil, – 2017.– 189 s.

4. Azərbaycan xalq tapmacalarının toplanması və nəşri tarixindən //– Bakı: Filologiya məsələləri,– 2017.№ 18, – s. 65-71.

5. Azərbaycan xalq tapmacalarında “gizli” (eyhamlı) nitqin təzahürü //“Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. Ümummillii lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş IX Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 3-4 – may, – 2018, – s. 282-284.

6. Azərbaycan tapmacalarının dilində təqlidi sözlər//– Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 2, – s. 181-186.

7. Azərbaycan xalq tapmacalarının toplanması və nəşri tarixindən. // – Bakı:Filologiya məsələləri, – 2018.№3, – s. 163-168

8. Azərbaycan xalq tapmacalarında “gizli” (eyhamlı) nitqin

yaranma səbəbləri // – Bakı:Filologiya məsələləri, – 2018.№ 4, – s. 282-285

9. Фонетические особенности азербайджанских загадок // – Киев:Интернаука,– 2018. № 4(44).– с. 125-132.

10. Лексико-семантические особенности азербайджанских загадок (для некоторых слов и выражений на языке загадок) // Инновационное развитие науки и образования: Сб. статей, VI Международной научной-практической конференции,– Пенза: Наука и просвещение, – ч. 1. – 2019. – с.188-190

11. Tapmacaların mənşəyinə dair (tarixi-filoloji aspektdə).//- Bakı: Linqvistika problemləri,- 2020.№ 4,- s.177-184.

12. Tapmacalarımızın dilində işlənmiş bəzi sözlərin etimologiyasına dair yeni baxış. //- Bakı: Filologiya məsələləri,- 2021.№1,-s177-198.

Dissertasiyanın müdafiəsi __ _____ 2021-ci il tarixində saat _____
Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD
2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi,
AZ 7012, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi
kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət
Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat __ _____ 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara
göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: .09.2021
Kağız formatı: 60x 90.1/16
Həcm: 1.75
Tiraj:100